

книгозбірням Голіцина, Петра I, Брюса, Ф.Прокоповича та інших. Книгозбірня екзарха нараховувала 609 найменувань. Сюди входили також рукописи С.Яворського і його панегірики на честь Івана Мазепи і твори про його зраду. З ініціативи Ф.Прокоповича бібліотеку С.Яворського передали у 1732 році Харківському колегіуму. 24 рукописи, книги і богословські методичні посібники залишилися у Ніжині, однак ні видань, присвячених І.Мазепі, ні богословських методичних посібників сьогодні виявити не вдалося. Нема їх і в Харківській науковій бібліотеці ім. В.Короленка, де розшукали 243 книги із бібліотеки С.Яворського.¹

Доля Благовіщенського монастиря, до будівництва якого був причетний разом з С.Яворським й гетьман І.Мазепа, також склалася драматично. З 1750 по 1797 роки його кілька разів руйнували пожежі, у 1786 році усі монастирські ліси, угіддя, сади і млини були секвестровані. Особливої руйнації зазнав Благовіщенський монастир у післяреволюційні роки: тоді у майстерні перетворили теплу Петропавлівську церкву, у підсобні приміщення-монастирські келії, порозбивали дзвони, знищили дивовижний іконостас, кутову вежу з годинником, зруйнували поховання, а на кладовищі зробили стоянку техніки. Під час цього варварства зникли оригінал грамоти С.Яворського Благовіщенському монастирю, його листи й записки, у яких можна було натрапити на сліди взаємин екзарха з І.Мазепою, низка унікальних ікон, залишки подарованої бібліотеки, особисті речі і подарунки.² Сьогодні Благовіщенський монастир – визначна пам'ятка духовної культури і архітектури XVIII ст. – вкрай занедбаний і потребує негайної реставрації.

протоієрей Сергій Чечин (Ніжин)

МИТОРОПОЛИТ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ ТА ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

Обрання гетьманом Івана Мазепи на Коломацькій козацькій раді 1687 року відкрило в історії України нову добу. Попри всі суперечливі та різноманітні оцінки діяльності Мазепи як правителя та політика, зазначимо, що в його особі Україна знайшла великого державного діяча, котрий дбав про свій народ, про його політичний та державний розвій. Незважаючи на поразку “афери” гетьмана І.Мазепи 1708 р. (за висловом історика М.Грушевського), “Мазепинська” доба в історії України стала періодом розвитку національної культури і духовності в усіх галузях життя: науці й освіті, архітектурі й мистецтві, зрештою, у релігійній думці і суспільній свідомості.

Виходець зі старовинного козацького шляхетського роду, Іван Степанович Мазепа, як і переважна більшість дітей тодішньої козацької старшини, отримав гарну освіту в стінах Києво-Могилянської Колегії. Подібно до Симеона Яворського та інших видатних вихованців Колегії, після закінчення навчання у Києві, він продовжував свої

¹ Мазаманьяц В. Свет вы мой, книги // Советская культура. – 1984. – 28 августа.

² Астаф'єва М., Астаф'єв О. Розвінчана релігія або Про що говорять ніжинські руїни // Вітчизна. – 1991. – №1. – С.193.

студії в єзуїтських латинських школах Варшави, а можливо і Полоцька. Потрапивши ще юнаком до придворної служби при польському королі Яні Казимірі, у 1656-1659 роках вчився він у Німеччині, Франції та Нідерландах [1].

Людина вихована на традиціях української шляхти, на засадах православної віри, захоплена Хмельниччиною, гетьман Іван Мазепа уславився своєю благодійницькою діяльністю. На власні кошти будував він храми, навчальні заклади, шпиталі, видавав різноманітні книжки.

Взаємини Симеона Яворського з гетьманом Іваном Мазепою – особлива і в той же час, драматична сторінка української історії, досі, на жаль, не досліджена. Будучи вихованцем Києво-Могилянської Колегії, гетьман Іван Мазепа приділяв пильну увагу цьому навчальному закладу, де, зокрема, навчалися його улюблені племінники Андрій Войнаровський та Іван Обидовський. У 1690-х роках він будує розкішний Богоявленський храм Братського монастиря. Протягом 1703-1704 років коштом гетьмана будується обширний кам'яний корпус Києво-Могилянської Колегії.

Не обходячи своїм покровительством гетьман і вихованців цього навчального закладу. Схоже, що Іван Мазепа пильно стежив за духовним зростанням молодого письменника і богослова С.Яворського, підтримував його і морально, і матеріально.

Згодом присвячуючи своєму благодійнику одну з проповідей, С.Яворський скаже: “... Повернувшись з науки з польських сторін такими від вельможності вашої, добродія мого, я збагачений благодіяннями, що яким я єсмь, [все] що можу, все Вельможності Вашій, аки моєму джерелу, моєму сонцю, моєму небу приписую”[2].

На превеликий жаль, характер стосунків та благодійництва гетьмана Івана Мазепа по відношенню до молодого вченого богослова Симеона Яворського нам сьогодні лишається невідомим. На думку дослідників, навколо гетьмана складається цілий літературно-науковий гурток, до складу якого увійшли видатні письменники-панегіристи та найблискупіші версифікатори свого часу Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, Орест Бучинський-Яскольд, Іван Орновський, Пилип Орлик, св. Дмитро Туптало-Ростовський, Самійло Мокриєвич, Петро Армашенко, св. Іоан Максимович, Антоній Стаховський та інші. Безумовно, одним з найблискупіших представників “мазепинського” гуртка був і молодий Симеон Яворський [3].

Улітку 1689 року російська армія під проводом фаворита царівни Софії князя В.Голіцина здійснила похід на Кримське Ханство. Учасником і одним з організаторів цього походу був гетьман Іван Мазепа, який очолив козацькі полки.

У російській історіографії утвердився погляд на цей Кримський похід як на невдалу військову операцію. Але тогочасні джерела свідчать протилежне. Так, за свідченням європейських спостерігачів, московська і козацька армії подолали Дике поле, перерізавши шляхи ординців, та завдали нищівного розгрому татарським порубіжним укріпленим пунктам.

¹ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії державотворення. – К., 1995. – С.168.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.57-58.

³ Шевчук В. І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України. – 1995. – № 6. – С.36- 37.

У листі до патріарха Московського Іоакима від 1 червня 1689 року гетьман Іван Мазепа повідомляв, що кримські татари “за Перекоп загнаны и запужены. В которых трех днях отправленных боях много их бисурман побито и переранено, и Нарадзин-солтана ранено, и бейського сына значного воина забито, о чём доводні языки сказывали” [1].

Несподіване припинення операції за наказом В. Голіцина, було пов’язане, на думку сучасних дослідників, у першу чергу, не з поразкою московсько-українського війська та труднощами походу, а з ускладненням становища царівни Софії внаслідок придворних інтриг у столиці Московської держави.

Проблема боротьби з Кримською ордою для українського суспільства тривалий час (особливо у другій половині XVII ст.) лишалася надзвичайно важливою, і саме тому до походу, організованого з участю гетьмана Івана Мазепи, українська громадськість поставилася схвально, можна навіть сказати, з войовничим піднесенням. Не залишився осторонь від прославлення свого можновладного покровителя і молодий письменник і богослов Симеон Яворський. З нагоди цього кримського походу він пише, а згодом друкує польською мовою у Київській типографії панегірик “Луна голосу, що волає в пустелі” (“Echo glosu wolaiącego na puszczy”).

Цей панегірик відкривається урочистою присвятою – побажанням на честь гетьмана Івана Мазепи, у якому автор зичить “Ясне вельможному Його Мосці Пану Іванові Мазепі, гетьманові Войск Их Царского Пресвітлого Маєстату Запорозьких довголітнього здоров’я, мислимих утіх і над усяким ворогом тріумфів” [2].

За оцінками авторитетних дослідників української поезії кінця XVII – початку XVIII ст., цей панегірик відрізнявся не лише неабиякими літературно-поетичними якостями, але й незвичайною для тодішньої української поезії мілітарною агресивністю. Симеон Яворський оспівує герб ясновельможного гетьмана, вихваляючи його власника за мужність та звитягу у боротьбі з ворогами Православ’я та українського народу. За оцінкою відомого українського культуролога А.Макарова, “Яворському вже ніщо не заважає оспівувати війни, безконечні баталії, зруйновані міста й спалені поля. Він, поет-ерудит, ніби й не уявляє якоїсь іншої слави, ніж та, що підводиться над морями крові”. І справді, поет виступає палким прихильником культу лицарства та войовничого мілітаризму:

Сатурнів хочеш Злотий вік хвалити,
Хвалю залізний чи зі сталі литий...
Бо на м’якому Слава матераци
Лягать не звикла – на кривавім плаці,
Йде крізь огнисті Марсові до слави
Шляхи пиляві.
Кого час в Книгах Вічності лишає?
Того, хто мужньо кривцю розливає,
Той запис ворог буде вишивати,

¹ Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С.61-82.

² Яворський Стефан. Луна голосу, що волає у пустелі // ІН НБУВ, ф.1, од.зб.4193, арк.4.

Нас уславляти...
 Хваліте мир ви, я ж криваві хвилі
 Бійця Беллони, котра важить сміло,
 Далеко більше цінності у бою,
 Ніж у спокою.

Уособленням лицарського подвигу для Яворського виступає герб гетьмана Івана Мазепи:

Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
 Що його зоря славна, вождя знаменує.
 Додає до звитяги великої сили,
 І турецькій насипле
 Він гидрі могили [1].

У цей період свого життя Симеон Яворський виступає перед нами як людина цілком світська, якій близькі світські інтереси найвищих аристократичних кіл української суспільної еліти, наближених до гетьмана Івана Мазепи. Можна навіть сказати, що у літературних творах Яворського у цей час не відчувається жодних мотивів, котрі вказували б на категоричне прагнення автора присвятити себе церковному, а тим більше чернечому поприщу. Можна гадати, що духовний наставник Яворського Варлаам Ясинський, завваживши неординарні здібності свого учня, всіма засобами намагався спрямувати його на шлях церковного служіння.

Але в праці першого біографа Яворського Ф.Лопатинського маємо непевні натяки на інші шляхи, які відкривалися молодому вихованцю Києво-Могилянської Колегії: “Мір разные сети на него простираше, предлагая ово честное супружество, ово надежду богатств и честей мирских, яже его, яко ко всему угодна, самы искаху” [2]. Нагадаємо, що закінчення курсу Києво-Могилянської Колегії відкривало слухачам шлях не тільки до церковної кар’єри. Вихованцями цього навчального закладу були не тільки сам гетьман І.Мазепа, але й його найближчі соратники та яскраві представники військової старшини П.Орлик, А.Войнаровський, І.Обидовський та інші. Проявляючи певні вагання у виборі свого подальшого життєвого шляху, С.Яворський у певній мірі міг сподіватися і на військово-політичну кар’єру за прикладом одного із своїх родичів, а саме уманського, а згодом охотницького козацького полковника Стефана Яворського, котрий брав участь у Кримській кампанії.

Так чи інакше, але вплив Варлаама Ясинського на учня переважив усі інші впливи, і наприкінці 1689 – початку 1690 року Яворський вирішує прийняти чернече постриження під ім’ям Стефана з рук свого духовного наставника.

Перший час після постриження Стефан мешкав у Києво-Печерській Лаврі, де проходив чернечий послух: “в Церкві пояше на крылосі и читаше, в келіи же писаше

¹ Тут вірші Стефана Яворського цитуються у перекладі В.Шевчука, за виданням: Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С.123-124; Шевчук В. І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії – С.36-37.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.57.

и сочиняше повеленная от начальников, найпаче же прилежаше чтению книг душеполезных”. У цей час, Стефан Яворський стає відомим у Києві як талановитий і яскравий проповідник: з благословення церковної влади він проповідує у різних храмах “с великою пользою и услаждением слышащих” [1].

1 червня 1690 року в житті Київської митрополії відбулася визначна подія. На Помісному Соборі, що відбувся у Софійському митрополичому храмі, після смерті малопопулярного в Україні митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, через якого Українська Православна Церква перейшла в юрисдикцію Московської патріархії, одногосно був обраний Київським митрополитом Варлаам Ясинський, архімандрит Києво-Печерської Лаври. Невдовзі новообраний владика відправився до Москви за висвятою. Звичайно, Стефан Яворський не міг лишитися байдужим до цієї визначної події, і до повернення свого духовного провідника написав і видрукував у Києві панегірик на честь його обрання, який називався “Arctos” (“Велика Ведмедиця” – північне сузір’я), що складався з 4 акровіршів польською мовою, кожний з яких попереджений похвалою латинською мовою, написаною в прозі та віршованій формі. За оцінками дослідників творчості Яворського, у цьому панегірику “володіння латинськими віршами доведено до найвищого ступеня”. Зокрема, письменник демонструє віртуозну техніку віршування, граючи латинськими словами в розмові автора з відлунням.

У цій книзі С.Яворський подає символом України образ човна, що перебуває в бурхливому морі, шукаючи затишного пристановища [2].

Отримавши сан митрополита, Варлаам Ясинський знову звертає увагу на своє колишнє дітище – Києво-Могилянську Колегію, і невдовзі залучає С.Яворського до викладацької діяльності. Перші лекційні курси, які читав у Колегії молодий професор, були поетика, риторика та красномовство. Особливістю викладання у Колегії було те, що не існувало ніяких підручників та посібників і кожний викладач сам укладав тексти своїх лекцій. Писав свої лекційні курси і С.Яворський, але дати оцінку їм сьогодні немає можливості, оскільки вони втрачені.

Протягом 1691-1693 років Яворський читає в Колегії курс філософії, вже маючи титул “префекта”, тобто другої після ректора посадової особи в цьому навчальному закладі. Цей лекційний курс Стефана Яворського, що називається “Філософське змагання” (“Agonium philosophicum”), зберігся до нашого часу і за обсягом і повнотою це є один з найкращих збережених курсів викладачів Києво-Могилянської Колегії кінця XVII – початку XVIII ст. Написаний латиною, цей курс друкувався уривками і ще чекає на свого неупередженого дослідника [3].

У цей же час Стефан Яворський плідно працює над теологічними творами, спрямованими проти католиків та уніатів. Як свідчить відомий дослідник професор КДА М.Петров, в цей час Яворський створює теологічні праці “Конкордація Святого

¹ Там само. – С.59.

² Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т.2. – С.484; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.59.

³ Яворский Стефан. Философское состязание (латиною) // ІР НБУВ, ДСП, 142; Яворський Стефан. Філософські твори. – К., 1992. – Т.1.

Писання”, “Про Церкву”, “Про святу Трійцю”. На превеликий жаль, ці праці сьогодні лишаються недоступними для переважної більшості дослідників, оскільки були видані дуже обмеженим тиражем і згоріли у Москві під час війни 1812 року. Оригінали цих творів вченого богослова зберігалися в бібліотеці Московської Духовної Академії і загальне уявлення про їх структуру маємо завдяки публікації Ф.Терновського. Можна гадати, що головні положення цих праць увійшли до складу лекційного курсу теології, який читав Яворський у Київській Колегії протягом 1697-1698 років, в останні роки свого викладання у Києві.

Сучасники надзвичайно високо оцінили діяльність Стефана Яворського на посаді професора і префекта Києво-Могилянської Колегії. Як свідчив перший біограф митрополита Феофілакт Лопатинський, “Стефану приемшу учительство уже не бе нужда малоросійським юношам искати учения в чужих государствах; вся бо требуемая обрѣтахуся в Києві, удобь снискаемая от такового учителя... Многія Церкви и обители имѣху от Стефана проповѣдников и учителей, и начальников благоразумных” [1].

Серед вихованців Яворського найбільш відомі військові та державні діячі Пилип Орлик, Іван Обидовський, майбутній митрополит Рафаїл Заборовський, майбутній ідейний суперник Феофан Прокопович та інші.

У цей час продовжуються активні взаємини С.Яворського з гетьманом Іваном Мазепою, які набувають все більшої та більшої теплоти.

1695 рік був визначним в діяльності гетьмана і козацького війська. У цей час цар Петро I здійснював перший Азовський похід, який став невдалим через зраду інженера Янсена, котрий перейшов на бік турків. Російську армію спіткала невдача, яка, однак, була компенсована іншою перемогою. В цей час 100-тисячна російсько-українська армія під командуванням боярина Б.Шереметева та гетьмана І.Мазепи вирушила до гирла Дніпра проти Кримських татар і наприкінці липня з тріумфом захопила укріплену фортецю Кизикермень [2].

29 серпня 1695 року, отримавши звістку про повернення Івана Мазепи в Батурин, ієромонах Стефан Яворський разом з ігуменом Кирилівського монастиря Інокентієм Монастирським надсилають гетьману вітального листа, в якому висловлюють йому щире вітання у зв'язку з перемогою над ворогами. Цей лист відправили вони з Ніжина, де перебували, вертаючись до Києва з Переволочної, куди відряджав їх митрополит для заспокоєння суперечок між священниками і мирянами. Цей лист – достойний риторичний витвір своєї доби, безумовно, був написаний Яворським, а І.Монастирський лише підписав його. Прославляючи Івана Мазепу як “руського Ахіллеса”, автори листа писали: “Коли звитяжна слава, голосно бринячи в людських вухах, принесла тріумфальним ходом цілому християнству, а найбільше російському світу хвалебною мовою ім'я Вашої Вельможності, серце з радости тане, як віск од сонця, чуючи втішні новини... Отже, ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а

¹ Захара І. Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії. – С.15; Терновский Ф.

Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.60-62.

² Костомаров Н. Мазепа. – С.83-84.

знесилій гордїй душі мусульманській мужньо притер роги. Хай той, хто підвищив ім'я християнське – найвищий Бог, – славить і надалі на подив світові Вашу Вельможність для захисту вітчизни... Нехай могутня рицарська булава Вашої Вельможності, що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними водами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербову кітву Вашої Вельможності, зміцнену хрестом, зносячи веселі пісні, – цього ми бажаємо, хочемо, зичимо і чекаємо.” Тут під “гербовою кітвою” (тобто якорем) мається на увазі родовий герб Івана Мазепи, що поєднував у собі зображення якоря і хреста [1].

Блискучі здібності молодого професора Колегії та близькі стосунки з Київським митрополитом Варламом Ясинським та гетьманом Іваном Мазепою відкрили перед Стефаном Яворським блискучі можливості для подальшої церковної кар'єри. У 1697 році Стефан був призначений ігуменом Свято-Микільського Пустинного монастиря на місце Іоасафа Кроковського, котрий став Києво-Печерським архімандритом. Це був звичайний шлях підвищення в ієрархічному званні, що передував хіротонії в архієрейське достоїнство. Виконуючи обов'язки ігумена монастиря, Яворський, за висловом біографа, “добре братію наставлял и вся, яже на общую обители пользу строил”.

У січні 1698 року доля подарувала Стефану Яворському можливість виступити з блискучою проповіддю у Троїцькому храмі міста Батурина з нагоди одруження й вінчання улюбленого племінника Івана Мазепи, стольника і полковника ніжинського Івана Обидовського. Безперечно, це єдиний зразок українського проповідництва Стефана Яворського, що дійшов до нашого часу. Проповідь ця носила назву “Виноград Христов, в нем же літоросль єдина от трьох: си єсть брак честный, єдин от 3 чинов: дівствующих, вдовствующих и супружных”.

Іван Обидовський, ніжинський полковник, був рідним сином Мазепиної сестри Олександри Степанівни. Вихованець Києво-Могилянської Колегії (так само, як А.Войнаровський та П.Орлик), він був учнем Стефана Яворського і зайняв полковий уряд у 1696 році. Незважаючи на досить молодий вік, він вже мав певний військовий досвід – під час Азовського походу 1695 року очолював козацьке військо як наказний гетьман. Серед найближчого гетьманського оточення І. Обидовський користувався повагою. У 1698 році, коли ніжинський полковник одружився з Ганною Кочубеївною, під час весільної церемонії його вітали не тільки Стефан Яворський, але й майбутній генеральний писар Пилип Орлик, який подарував написану й надруковану з нагоди одруження поему-панегірик “Гіппомен Сарматський”. (Подальша доля ніжинського полковника була нещасливою. Серед козацької старшини ходили чутки, що гетьман Іван Мазепа збирається зробити гетьманство спадковим і передати булаву своєму племіннику Івану Обидовському. Але 31 січня 1701 року, захворівши під час Нарвського походу в ході Північної війни, ніжинський полковник передчасно помер. Гетьман Іван Мазепа дуже тяжко переніс смерть улюбленого племінника, оскільки прямих нащадків у нього не було) [2].

¹ Літопис Самійла Величка. – С.484.

² Ніжинські полковники: Іван Обидовський // Просвіта.–1994. – №№4-5.

Звертаючись до Івана Обидовського і вітаючи його з нагоди весілля, Стефан Яворський зичив йому “всякого на землі благополучія и на небеси вічного убаженія”. З промови проповідника довідуємось про те, що Іван Обидовський був не тільки благодійником Колегії, але і найкращим її учнем. Він прослухав майже всі курси, які читав там Стефан Яворський – починаючи риторикою і закінчуючи філософією. “...Великою я маю утіху, – проголошував С.Яворський, – от толь же Божиим смотрением удостоился, негдысь в наших Афинах Киевских, на реториці и на философіи, в учительном имети призрінїи Вашу Панскую Милость, єдину училищ наших украшеніе и похвало, з чого утішаючися незмірне, дерзаю оную веселую и празденственную піснь восклицати: сотвори мні величіе, сильный” [1].

Проповідь Стефана Яворського з нагоди вінчання І.Обидовського, хоча і не присвячена безпосередньо Івану Мазепі, просякнута почуттям глибокої поваги автора до гетьмана. Недаремно, фрагмент цього твору “Глянь, як в Русії міцно святу віру знають”, набув в Україні кінця XVII століття широкої популярності як панегірик. Цікаво, що тут Яворський повторно використовує ту саму символіку човна, бурхливої води та “кітви” – якоря, до якого подібний герб Мазепи:

“Глянь, як в Русії міцно святу віру знають

Що пекельні ворота її не здолають.

Хрест на кітві ствердився при обох світилах –

Виявляється віри пресвятая сила.

Марно тож витікають злочестивих ріки,

Хрест незрушний на кітві буде навік-віки,

Сама тьма князя ночі нічого не вдіє –

При хресті світил Зірка небесна ясніє” [2].

У самій проповіді Стефан говорить про три шляхи споглядання Божого: шлях дівства, шлях вдівства та шлях шлюбу. Талановитий проповідник, знайшовши блискучу зовнішню форму, відкидає думку протестантів, що принижували вдівство та дівоцтво, і в той же час полемізує з прихильниками фанатичного аскетизму, котрі принижували значення християнського шлюбу. Відображаючи благословенність і спасительність саме цього, третього шляху, Стефан Яворський відкриває для слухачів таїнственну, містичну сутність шлюбу, звертається до молодого подружжя з похвалою та добрими побажаннями.

Гетьман Іван Мазепа безпосередньо був присутній під час церемонії вінчання і був вражений проповіддю талановитого промовця. Він особисто висловив Яворському побажання побачити цю промову в друкованому вигляді. У присвяті своєї книги “Виноград Христов” С.Яворський, звертаючись до гетьмана, писав: “Христос Спаситель не наказував приховувати таланти. Але мої проповіді, які мені заради святого послуху приходилось говорити в різних місцях, навряд чи можна назвати талантом. Отже, не згрішив би я, якби зарив цей незначний розуму мого плід в глибокому забутті і вічному непам’яті вертепі, як річ, що недостойна оприлюднення. Не зважився б я видати і цю мою проповідь, якби не примусило мене трикратне

¹ Яворський Стефан. Виноград Христов // ІР НБУВ, ф.1, од.зб.47156, арк.1-1 зв.

² Переклад В.Шевчука // Іван Мазепа. Художньо-літературна книжка. – К., 1992. – С.102.

Вельможності Вашої на цю справу повеління” [1].

Як високоосвічена, ерудована людина, що володіла й дипломатичним мистецтвом, Стефан Яворський неодноразово виконував різноманітні церковно-адміністративні та дипломатичні доручення як митрополита Київського Варлаама, так і гетьмана Івана Мазепи. Він є учасником різноманітних посольств у Москву, стає відомим при царському дворі. Про перебування Стефана у столиці Московської держави свідчить посольська книга, яку відшукав дослідник життя та творчості митрополита І.С.Захара, де реєструвався приїзд послів та теми їхніх розмов з царем. Так, в одному із записів цієї книги зазначено: “Приїзд у Москву від Київського митрополита вчителя філософії і богослів’я ієромонаха Стефана Яворського для повідомлення государеві про потреби Київської єпархії”.

За спостереженнями церковного історика К.Харламповича, Стефан Яворський неодноразово бував у Москві у складі різноманітних посольств. Звичайно, що під час неодноразових розмов з царем Петром I, Стефан Яворський привернув на себе увагу майбутнього імператора [2].

Після трьох років виконання Стефаном функцій ігумена монастиря, митрополит Варлаам Ясинський визнав його достойним архієрейського сану. У січні 1700 року він відрядив Яворського разом з іншим ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарієм Корниловичем у Москву до патріарха Адріана.

У супроводжувальному листі до Московського патріарха митрополит Варлаам порушував питання про відновлення стародавньої Переяславської архієрейської катедри. Цим заходом українські архієреї намагалися зміцнити позиції Київської митрополії, яка після приєднання до Московської патріархії почала втрачати своє значення та авторитет. Формальним приводом для відновлення єпархії, яка була б підпорядкована митрополичій катедрі і мала б у себе місцеперебування єпископа-помічника, називався похилий вік і погане здоров’я митрополита Варлаама Ясинського. Сам митрополит просив Московського патріарха рукоположити на Переяславську катедру одного з цих двох ігуменів, за його характеристикою, “добре Церкві святої благоугождением и благоразумием служащих”. Підтримав це прохання Київського митрополита і гетьман Іван Мазепа, котрий теж надіслав у Москву свого листа [3].

У лютому 1700 року делегати від Київського митрополита прибули в Москву. На відміну від Захарія Корниловича, Стефан Яворський був вже зною особою при царському дворі. Можливо, що саме цей факт і вплинув на його подальшу долю. Молодого ієромонаха, котрого Варлаам Ясинський, безумовно, бачив своїм найближчим помічником, а можливо і наступником, чекало зовсім інше призначення.

Московський патріарх Адріан не поспішав з відновленням Переяславської єпархії,

¹ Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.68-69.

² Захара І. Вказана праця. – С.15; Харлампович К. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. – Т.1. – С.115-186.

³ Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.69-70.

як того просили Київські владики. Незважаючи на поганий стан здоров'я, він прийняв у себе новоприбулих посланців Київського митрополита і пообіцяв клопотатися перед царем про вирішення означеної справи. А до того часу Стефана та Захарія оселили на "малоросійському подвір'ї". В очікуванні рішення царського уряду вони прожили у Москві більше місяця.

У цей час ігумену Стефану Яворському судилося заслужити увагу самого царя Петра I. Невідомо з чиєї ініціативи, молодому талановитому київському проповіднику доручили скласти надгробну промову з нагоди смерті найближчого царського улюбленця боярина Олексія Шеїна. Стефан досконало володів мистецтвом проповідування, і це навіть визнавали його ідейні опоненти. Навіть вороже налаштований анонімний автор "Молотка на камінь віри" (полемічного твору проти Стефана Яворського, написаного якщо не самим, то з благословення Феофана Прокоповича), відзначав: "Правда, що Стефан мав дивний дар красномовства, якого навряд чи можна знайти серед інших учителів російських. Мені часто доводилось бачити, як він своїми повчаннями міг викликати у слухачів сміх або сльози, чому сприяли рухи тіла, положення рук, зміни у виразі очей та обличчя, що дано йому було від природи".

Проповідь, яку проголосив на похороні Шеїна молодий київський ігумен, дуже вразила самого царя Петра. Людина неординарна та імпульсивна, цар Петро тягнувся до талановитих людей. Без жодних вагань він вирішив залучити Стефана Яворського до кола своїх однодумців-реформаторів. Вже невдовзі у розмові з патріархом Адріаном Петро I висловив бажання посвятити Стефана Яворського в архієреї, але не на Україну, а в Росію "где прилично, не в дальном расстоянии от Москвы". Інформуючи про волю самодержця, патріарх повідомив Стефана, що йому наказано лишитися у Москві "донелиже отыщется где место архиерейства праздное и приличное" [1].

Невдовзі таке вакантне місце було знайдене. На початку березня 1700 року попросився на спокій Рязанський митрополит Авраамій, і Московський патріарх Адріан призначив на його місце Стефана Яворського.

Призначення на Рязанську митрополію не викликало у Стефана Яворського великих радощів. Вихований у традиціях Української Православної Церкви, Стефан досить критично ставився до існуючої в Московській державі практики призначення архієреїв. Нагадаємо, що практика українська передбачала, в першу чергу, вибори архієрея з кількох кандидатів, причому рішення приймалося соборно, з урахуванням побажань як світської та церковної влади, так і мирян. По-друге, судячи з усього, Стефан Яворський лишався щирим патріотом свого народу, Українського Православ'я. Про це свідчать його неодноразові вислови щодо російських церковних порядків як про "Вавілон", часті прохання до царя відпустити його в Україну, тощо. Деякі історики вважали ці дії та висловлювання Стефана лицемірними, називаючи його честолобцем та владолобцем. На наше глибоке переконання, Стефан Яворський

¹ Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.238; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.3. – С.111.

не був владолубцем і не прагнув архієрейської влади, розуміючи її як важкий тягар. У листуванні з святителем Дмитром Ростовським 1707 року Стефан, будучи вже місцеблюстителем патріаршого престолу, говорить про своє становище як про “тяжке бремя що й розум осліпило, й здоров’я відняло, і душу повредило”. Говорячи про своє бажання “вийти з цього Вавилону”, тобто Московської Церкви, він наголошував, що не заперечував би зайняти вільну після смерті Варлаама Ясинського Київську митрополію, але не заради митрополичої влади (бо він вже мав “катедру вищу в ієрархічному становищі”), але заради спокою та відпочинку, при якому міг би працювати над своїми творами заради нащадків [1].

Ці настанови Стефана Яворського яскраво проявилися і під час його рукоположення в митрополити Рязанські. Отже, не можна говорити, що його бажання повернутись в Україну було викликано лише придворними інтригами та важким характером царя Петра. Документально засвідченим є той факт, що Стефан Яворський категорично чинив опір цьому рукоположенню, намагався уникнути посвяти всупереч рішення, яке прийняли цар та патріарх. У листі до царя Петра від 17 березня 1700 року патріарх Адріан повідомляв: “Мы велели игумену Стефану сказати, что по Твоему Великого Государя указу и по нашей мѣрности архипастырскому благословению имать он быти митрополит Рязанский. И он нам стуча челобитьем своим, чтобы его ныне отпустить в Киев токмо побывать ради нужд его, и весною хоті, управився тамо пріехати. Отрекше же мы, его таковое прошение, сего марта в 15 день сказахом ему, чтоб он во утро готов был в ту Рязанскую митрополию к наречению, яко обычай есть Церкви. И в тое время сказа посланному, что в том воле Божией повинуется, и в послушании готов будет. Во утрии же в 16 день, егда архиереи и священного причта на нарицание в крестову нашу палату, по обычаю чина, собрашася и абие по него на подворие Малороссийское послахом, и послании его на подвории не обретоша и сказаша, яко он игумен уеде в Донской монастырь. И мы по него туда послахом дважды, и благовесту бысть часа с два, и веліхом его взяти; и он игумен, всяким образом архиерейства отрекался, и из монастыря в собор не поехал к нам, преслушав нас, и введе нас во оскорбление неповиновением своим: и ныне из того Донского монастыря пуцати его игумена Стефана не веліхом до Твоего Великого Государя указу. Тем же и об отпуске его в Киев и посвящении в ту епархию и о преслушании к нам прошу Твоего Великого Государя благоразсудного смотрительства и совершенного указа о том, как благоволиши”.

Зрештою, у відповідь на цей сердитий лист патріарха, 2 квітня 1700 року надійшов наказ царя: Стефану Яворському бути Рязанським митрополитом [2].

Безумовно Стефан Яворський за будь-яку ціну намагався уникнути цього посвячення і навіть пішов на нечуваний крок – не послухався самого патріарха та московських архієреїв, примусивши їх чекати та посилати за ним посланців. Але рішучої волі Петра I ігнорувати він не міг, і 7 квітня 1700 року, змирившись, прийняв

¹ Письма митрополита Стефана Яворского // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.5. – С.266; Власовський І. Вказана праця. – С.111.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.240-242.

цю посвяту з рук престарілого патріарха Адріана. Посвята відбулася урочисто, з участю архієреїв та царських сановників, у соборному Успенському храмі, звідки новопоставленого митрополита у патріаршій кареті доставили до подвір'я Рязанських митрополитів. Невдовзі після цього, 17 травня, Стефана Яворського одвідав сам Петро I зі своїм почтом. Як не переживав Яворський в душі своїй все, що відбулося з ним завдяки “царській милості”, але був змушений зрештою змиритися зі своїм становищем [1].

Таким чином, з початком нового XVIII століття в житті Стефана Яворського скінчився важливий етап, який умовно можна назвати “Київським”, і розпочався новий період, який охарактеризуємо як “Московський”. Блискуча кар'єра молодого талановитого письменника і богослова, якою він завдячував як власним інтелектуальним та творчим здібностям, так і покровительству визначних осіб – митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Івана Мазепи, набула нового характеру. Своє покликання С.Яворський бачив, у першу чергу, в служінні Українському Православ'ю, українській державі та українському суспільству, в заняттях літературно-письменницькою, науково-богословською та викладацько-педагогічною діяльністю. Людина твердих переконань, але м'якого характеру, не зіпсована прагненням до влади та честолюбними амбіціями, він не шукав архієрейства і не прагнув посісти найвищих посад у церковній адміністрації Московської держави. Але вимушений переїзд в Росію та воля царя Петра I відкрили в життєдіяльності Стефана Яворського нову сторінку, сповнену важкої праці, гірких розчарувань та драматичних поворотів.

Стефан Яворський, як людина, що звикла завжди сумлінно виконувати доручену справу, з усім усердям поринув у справи своєї митрополії та Російської Церкви взагалі. Але будши вірним сином Української Православної Церкви, він ніколи не забував про своїх соратників, освічених українських ченців. Можна з впевненістю стверджувати, що саме завдяки діяльності Стефана Яворського на російських єпархіях опинилися такі визначні діячі Українського Православ'я, як св. Дмитрій Туптало-Ростовський (посвячений в Сибірські митрополити 23 березня 1701 р.), Філофей Лещинський (посвячений у 1702 р.), Іоасаф Кроковський (посвячений на Київську митрополію з печерських архімандритів 15 серпня 1708 р.), св. Іоанн Максимович (посвячений на Тобольську митрополію з Чернігівських архієреїв 1711 року) та багато інших.

Не забував митрополит Стефан Яворський і про свою “alma mater” – Києво-Могилянську Колегію, в стінах якої він провів найкращі роки своєї молодості. Вже будучи митрополитом Рязанським, за влучним висловом професора Київської Духовної Академії С.Голубєва, Яворський “був тісно пов'язаний з київськими вченими”. Ще перебуваючи професором Колегії та помічником ректора, Стефан Яворський брав активну участь в розвитку цього навчального закладу і був добре поінформований у тих заходах, які вживали благодійники гетьман Іван Мазепа і ректор Йоасаф Кроковський, щоб надати їй статус Академії з правом викладання філософії та теології. У червні 1693 р. гетьман Мазепа та митрополит Варлаам

¹ Там само. – С.242.

Ясинський відрядили до Москви ігумена Братського монастиря та ректора Колегії Йоасафа Кроковського. Рекомендуючи його до уваги царів Івана та Петра Олексійовичів, гетьман Мазепа просив для Братського монастиря “жалуваних грамот” і пожертв на школу, “щоб процвітали в Києві вільні філософські і богословські науки”, бо від того краще буде “завжди рости примноження монаршої слави”. Гетьман звертав увагу царів на те, що “сусідні християнські монархи такі школи люблять і всяке їм своє утримання і допомогу подають”. У свою чергу Варлаам Ясинський просив грамот для Братського монастиря, щоб “вільно було навчати на мовах грецькій, латинській, слов'янській, польській, а також не тільки піітики з риторикою, але й філософії з богослов'ям”, оскільки ці “вчення за держави королівської заборонено було в Києві синам російським зависті ради від противників”. При цьому митрополит просив також підтвердження судової автономії для Києво-Братської школи. І хоча московський уряд з недовірою ставився до “латинських” шкіл, що діяли в ті часи в Україні, 11 січня 1694 року така грамота врешті була дана для Києво-Могилянської Колегії. У цій грамоті було зазначено право навчання “не тільки піітики і риторики, але й філософії та богослов'я ... слов'яно-російською, елліно-грецькою і латинською мовами народу російського усяких чинів дітям і з других країн приходящим людям” [1].

Офіційне запровадження у Києво-Могилянській Колегії богословських класів і визнання за школою права самоврядування фактично означало зарахування її до розряду вищих навчальних закладів. Але цього було замало, і київські владики домагалися у царського уряду офіційного визнання за Колегією статусу Академії. За протекцією перед царем Петром I митрополит Варлаам Ясинський звернувся до свого вихованця та улюбленого учня Стефана Яворського, який на той час вже був посвячений на митрополита Рязанського і став наближеною особою при царському дворі. В листі до Яворського митрополит Варлаам писав: “Всеусердно прошу, благоволи, святыня Ваша, быти ближайшим ходатаем до пресветлейшаго престола царскаго, якоже и Христос Бог де ходатайствуя, между Богом и человеком, и умом благочестивейшаго государя царя, премилостивейшаго монарха в подаянии полномочий грамоты и крепости... Только тогда Киевские школы, на недвижимом камени блаженные памяти Петре Могиле основанные, не поколеблятся от противных ветров, только тогда это место, орошаемое кровными каплями Вашей святыни и среди несчастий процветавшее как роза, не прорастит, запустевая, терний и волчцев” [2].

Стефан Яворський, отримавши цього листа від Київського митрополита, негайно виконав прохання Варлаама Ясинського і клопотався перед Петром I за надання Києво-Могилянській Колегії статусу Академії та судової автономії. Невдовзі, 26 вересня 1701 року така грамота була підписана московським царем, і за Київською Колегією остаточно затверджено статус і права Академії. Як підкреслював професор С.Голубев, сталося це головним чином завдяки клопотанню митрополита Стефана

¹ Власовський І. Вказана праця. – С.38-39.

² Там само. – С.36-43; Голубев С. Киевская академия в конце XVII – начале XVIII столетий. – С.9-11.

Яворського.

Таким чином, можна з впевненістю сказати, що зусилля, які докладав Стефан Яворський для зміцнення та розбудови Києво-Могилянської Академії, авторитетного вищого учбового закладу, де він працював і викладав до свого вимушеного переїзду в Москву, мали дуже важливі наслідки. Період від кінця XVII століття і до кінця 1760 років, коли імператриця-німкеня Катерина // своїми “реформами” підірвала становище і роль Академії, вважається періодом її найвищого розквіту. Заслуга Стефана Яворського у цьому незаперечна.

Отримавши від царя Петра I призначення місцеблюстителем патріаршого престолу, Стефан Яворський автоматично отримав титул протектора Московської Слов'яно-греко-латинської Академії. І зовсім не викликає подиву, що митрополит Стефан, людина освічена, що мала неабиякий досвід у науково-викладацькій діяльності, відразу ж заходився здійснювати реформи і в цьому навчальному закладі. Дослідник історії Слов'яно-греко-латинської Академії С.Смірнов небезпідставно відзначав, що “освіченій увазі С.Яворського зобов'язана академія своїм відновленням та поширенням” [1].

Заснована була Слов'яно-греко-латинська Академія в Москві 1687 року братами Йоаникієм та Софронієм Ліхудами, вченими греками. Для Академії під безпосереднім наглядом фаворита царівни Софії Василя Голіцина було побудовано спеціальне приміщення у Заіконоспаському монастирі. В стінах цього навчального закладу об'єднали учнів кількох інших невеличких шкіл, зокрема колишньої друкарської школи та школи Богоявленського монастиря. Окрім того, за особливим царським наказом доручили Ліхудам навчати “до сорока дітей знатних родів, а потім немало з дітей всяких чинів”.

Відкриття Московської Академії супроводжувалося напруженою конкурентною боротьбою двох угруповань – “Західно-Руського” (українського) та грецького. Перше, українське, угруповання було представлено школою вихованця Києво-Могилянської Академії Симеона Полоцького в особі його учня ігумена Сильвестра Медведєва та інших прихильників. Саме Симеону Полоцькому і належала ініціатива створення у Москві вищеозначеної Академії. Якщо не ним самим, то безпосередньо під його впливом був написаний статут (“привілей”) Академії. Але тодішній Московський патріарх Іоаким, (людина малограмотна, колишній військовий, що постригся у ченці), котрий відрізнявся крайнім українофобством, віддав перевагу іншому угрупованню прогреської орієнтації, яке очолили брати Ліхуди. Відкриття Академії саме під їхнім керівництвом означало перемогу над українською партією.

Становище нововідкритої Академії значно відрізнялось від становища Києво-Могилянської Академії. Це була Слов'яно-греко-латинська Школа, яка не мала ні “привілеї”, ні статуту. Викладання велось грецькою мовою. Вчили дітей риториці та філософії відповідно до тодішньої схоластичної системи освіти.

Намагаючись зміцнити своє становище Ліхуди розгорнули справжню ідеологічну війну проти українських церковних діячів, що займали, досить авторитетне положення при царському дворі. Звинувативши учнів Симеона Полоцького у

¹ Смирнов С. История московской словено-греко-латинской академии. – М., 1855. – С.80.

“латинстві” та “неправослав’ї”, вони домоглися усунення, засудження та страти Сильвестра Медведєва, причому патріарх став на бік греків. Наслідком цього було те, що Московський собор 1690 р. визнав єретичними і заборонив поширювати богословські праці українських вчених як такі, що містять у собі “душорозтлінну отруту латинського зломудрія і новацій”. (Про обставини цієї жорстокої полеміки йтиметься трохи далі).

Але становище братів Ліхудів недовго лишалось таким впевненим. Невдовзі, у 1693 році цих ревних “захисників Православ’я” самих звинуватили у “таємному латинстві” і усунули від керування Московською Академією. З їхнім видворенням з Москви занепала і створена ними Академія [1].

Кілька років Московська Слов’яно-греко-латинська Академія перебувала в занедбаному стані. Ставши протектором Академії, митрополит Стефан Яворський негайно взявся за її відновлення і реформування за зразком Києво-Могилянської Академії. Фактично, його діяльність на посаді протектора стала реваншем “української партії” за поразку 1690 року. У першу чергу Яворський подбав про те, щоб залучити на керівні і провідні посади вихованців з України. Так, ректорами Слов’яно-греко-латинської Академії в різні часи були Палладій Роговський, Рафаїл Краснопольський, Сильвестр Крайський, Феофілакт Лопатинський та інші. Митрополит Стефан особисто призначав ректорів і префектів Академії, вивчав конспекти академічних лекцій, був присутній на академічних іспитах, богословських диспутах та інших публічних академічних заходах. За оцінками дослідників, навчальний процес в Академії завдяки клопотанням С.Яворського був піднятий на надзвичайно високий рівень і нічим не поступався найкращим європейським навчальним закладам подібного типу. Стефана Яворського поправу можна вважати і засновником професійного російського театру, який почав діяти та при Академії. Вистави, що ставилися в цьому театрі присвячувалися найвидатнішим подіям суспільно-політичного життя країни. Студенти Академії та учасники театральних вистав брали участь у святкових церемоніях зустрічі Петра при в’їзді його в місто [2].

Надзвичайною активністю і різноманітністю в цей час характеризується видавничо-просвітницька діяльність митрополита Стефана Яворського. В його прями обов’язки як місцєблюстителя патріаршого престолу входила функція нагляду і керівництва діяльністю Московської типографії. Під керівництвом та при безпосередній участі Стефана Яворського упорядковувалися і видавалися великими тиражами богослужбові требники (відомі видання 1703, 1704 та 1708 років). У 1705 році з ініціативи митрополита Стефана та з дозволу царя Петра I видано і розповсюджено по всім церквам єпархії та патріаршої області видрукувані великим тиражем абетки з тлумаченням Божих заповідей та церковних таїнств для повчання священників, дияконів та інших кліриків. У 1706 році митрополит Стефан розпочинає кропітку та надзвичайно важливу роботу по виправленню слов’янського перекладу Біблії. Ця

¹ Флоровский Г. Пути русского богословия. – С.80-81; Костомаров М. Галерея портретів. – С.210-215; Сменцовский М. Братья Лихуды. – СПб., 1899. – С.71-82.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.278-279.

робота вимагала чималих зусиль багатьох спеціалістів в галузі мови та богослов'я. Найближчими помічниками Стефана Яворського, організаторами і виконавцями цієї важкої праці стали Новгородський митрополит Іов (людина високоосвічена і досить прогресивно налаштована), ректор Московської Слов'яно-греко-латинської Академії архієпископ Феофілакт Лопатинський, скомпрометовані, піддані опалі, але широко відомі своєю освіченістю греки брати Софроній та Іоанікій Ліхуди. У 1706 році митрополит Стефан викликав Софронія Ліхуда з Новгорода, де той переховувався від переслідувань ворогів, у Москву і затримав його тут для організації грецької школи. Згодом ця школа злилась з Московською Слов'яно-греко-латинською Академією. Трохи пізніше, у 1716 році, в Москву був викликаний і Йоанікій Ліхуд для участі в роботі над перекладом Біблії. Були серед співробітників Стефана Яворського у перекладі Св. Письма і “москвичи” – “справщики” московської типографії монахи Теолог, Феодор Полікарпов та грек Афанасій. Загальне керівництво цією працею покладалося на самого Стефана Яворського. Наскільки дієвою була його участь у перекладі Св. Письма, ми сьогодні не знаємо. Але з виданих Яворським праць, видно, що він теж займався вивченням і порівнянням різних перекладів Біблії.

Так, в одному місці свого капітального богословського твору “Камінь віри” Стефан Яворський пише: “Писаніє многи мають переводы; иный перевод есть греческій, иный перевод Иеронимов, его же держатся римляне, иный лютерскій, иный калвинскій”. В інших своїх творах митрополит Стефан також порівнює різні переклади Св. Письма, відзначаючи: “Соломон в V главе Притчей глаголет: добрии безмолствуют присно. Иный же перевод тако глаголет: безопасная мысль – всегдашнее пирование. В еврейских Библиях: благій сердцем – всегдашнее пирование” [1]. Взагалі Стефан Яворський не ухилявся від науково-критичного дослідження текстів Св. Письма, розвиваючи тим самим вчення Православної Церкви. Все це дало змогу радянським дослідникам життя і діяльності митрополита зарахувати його ледь не до провозвісників “наукового атеїзму”. Говорячи про оцінку Яворським Біблії, дослідники А.Замалеев та В.Зоц зазначали, що “до Стефана Яворського жоден церковний письменник не рішився з такою прямою та визначеністю заявити про суперечності біблійних догматів та законоположень” [2].

На нашу думку, подібні висновки є значним перебільшенням, оскільки слід відрізняти критику “біблійних догматів та законоположень” від наукової критики тексту Св. Письма та різних перекладів Біблії, оскільки це є речі різного порядку. На превеликий жаль, питання про участь Стефана Яворського в перекладі і виправленні Св. Письма лишається ще не дослідженим. Відомо тільки, що робота ця тривала до смерті митрополита у 1722 році. Але опублікованим цей новий переклад Біблії був тільки 1751 року з незначними виправленнями та доповненнями (так звана “Єлизаветинська Біблія”) [3].

¹ Яворский Стефан. Камень веры. – К., 1730. – С.62; Проповеди блаженной памяти Стефана Яворского. – М., 1803. – Т.3. – С.47; Там же. – Т.2. – С.105.

² Замалеев А., Зоц В. Богословы ищут бога. – К., 1980. – С.113.

³ Головащенко Ф. Історія християнства. – К., 1999. – С.101; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.280.

Стефан Яворський брав активну участь в роботі Московської типографії. Він перечитує, рецензує, пише вступні статті до творів, які тут друкуються. Він розглядає, доповнює і фактично редагує книгу “Лексикон треязычный речений словянских, еллино-греческих и латинских сокровище”, написану вже згадуваним нами Феодором Полікарповим. Тут, у Москві, Стефан Яворський пише і видає свій богословський полемічний твір “Знамения пришествия антихриста и кончины века” (1703 р.) та підручник з риторики “Риторическая рука” (перекладений з латинської мови тим самим Ф.Полікарповим). На думку відомого дослідника творчості С.Яворського І.Захари, цей “підручник помітно відрізняється від підручників Яворського київського періоду його діяльності. Перед усім він вражає своєю стислістю. При його читанні може здатися, що це не підручник з риторики, а звичайний риторський словник. Незначні розміри, чіткість, легкість думки ставлять цей підручник на одне місце з кращими книгами Росії того часу”. Цей невеличкий і легкодоступний твір, на думку сучасних дослідників, є прямим протиставленням величезним схоластичним опусам з риторики, які готувались для читання лекцій слухачам навчальних закладів [1].

Досить широко підтримку надавав митрополит Стефан Яворський реформаторській діяльності царя Петра I в галузі освіти та зміцненні держави у військовій, економічній та адміністративній сферах. Стефан Яворський, як місцеблуститель патріаршого престолу активно включається в громадсько-політичне життя країни, мимоволі підтримуючи своїм авторитетом процес формування імперської самодержавної системи. З початком у 1700 році тривалої та виснажливої Північної війни зі шведами, Яворський не залишався осторонь від подій того часу, своєю діяльністю підтримуючи у православних патріотичний дух. Як свідчить нам перший біограф Яворського архієпископ Феофілакт Лопатинський, “во время войны бывшая, уставляше дни пощения, моления и хождения крестного, в них же сам бываше и молебствовалаше, о побіди же к благодаренію” [2].

Стефан Яворський бере активну участь в усіх заходах царського уряду, спрямованих на зміцнення обороноздатності держави. Так, в 1701 році, у відповідності з царським наказом про вилучення церковних дзвонів, митрополит розпорядився видати в царську скарбницю від рязанського кафедрального собору 355 пудів 35 фунтів міді та олова для виготовлення гармат та мортір. 10 січня 1702 року в присутності самого Петра I Стефан відслужив подячний молебень та говорив проповідь з нагоди “Ерестферської” перемоги Шереметєва над шведською армією. Фактично, це була перша суттєва перемога російського війська над ворогами після надто невдалого Нарвського походу 1701 року. 31 серпня 1705 р. С.Яворський видав духовенству іменний наказ, яким оголошував збирання з усіх парафіяльних храмів по 1 гривні грошей на допомогу полковим священикам діючої армії. 25 квітня 1711 року Стефан Яворський спільно з архієрейським Собором та Сенатом розробив “обмежувальні правила”, якими значно підвищено вимоги для молодих осіб “духовного стану” і їх прийому в дияконський та ієрейський чини. Цей захід значною

¹ Захара І. Вказана праця. – С.18.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.264, 271-272.

мірою був спрямований на виконання царського наказу, яким дозволялося брати в армію молодих людей “духовного звання”.

Значне місце серед діяльності митрополита Стефана, спрямованої на підтримку політики Петра I, мали численні проповіді. Чимало з них були присвячені прославленню самого царя Петра. Одна з перших проповідей, що прославляла перемогу російської зброї, була виголошена Яворським 10 січня 1702 року з нагоди вже згадуваної нами “Ерестферської” перемоги, і носила красномовну назву: “Слово привітствующее около Пскова и в Ливонии по поражениях, под Нарвою полученных, и похвальное знаменія царского гербоваго”. У цій проповіді ми бачимо яскраві сліди саме української проповідницької школи, адже це є фактично панегірик Петру I, оформлений як прославлення і оспівування російського державного герба – двуглавого орла, що увінчаний трьома вінцями.

Знаменною стала проповідь митрополита Стефана “Колесница торжественная”, виголошена ним на новорічному молебні 1703 року.

Констатуючи швидкий підйом могутньої Російської держави, проповідник урочисто говорить: “Царство Російское не подобно ли зерну горчичну, еже есть меньше всех сімян? Воспомяните себѣ сего царствія начатки, колика бяше его малость. Едино зерно горчично, всіх сімян малійшо, едино княженіе, и то дань дающее гордости агарянской. Что же потом? Досталось сіе зерно в руки добрых земледельцев, монархов Россійских, начнут добре орати желізом Марсовым, начнут ниви казанскія, астраханскія, сибирская мечем управляти, многотрудным потом и кровоточными дождями орошати и омакивати. Се зрите мое зерно горчичное, в каково возрасте зеліе”. І у цьому риторичному творі митрополита Стефана відчуваємо деякі елементи “патріотичного мілітаризму”, які ми вже зустрічали в панегіриках кийівської доби, присвячених гетьману Івану Мазепі [1].

Беззаперечним є внесок Стефана Яворського і в будівництві нової столиці Російської держави – Санкт-Петербургу. Митрополит Стефан, фактично, виконуючи своє архієрейське покликання, благословив будівництво цього міста. 3 травня 1706 року, під час закладання кам’яної петербурзької фортеці, він урочисто поклав перший камінь в її підмурок. 14 травня 1708 року він урочисто виголосив промову: “Три сени от Петра святого создання, проповедническим художеством в похвалу преосвященнейшего монарха Петра перваго, самодержца всероссийского показання всенародне в Петербурге 1708 месяца мая”. До певної міри, ця проповідь переслідувала єдину мету – заспокоїти громадську думку, яку хвилювали ті труднощі і людські жертви, котрими здобувалося будівництво “Північної Пальміри” та нових каналів. Стефан Яворський доводив необхідність будівництва Петербурга, корисність створення російського флоту, обґрунтовував переваги морської торгівлі. Прикладами з Св. Письма митрополит доводив, що праведна війна не суперечить християнському закону і що військовий чин заслуговує на повагу та вшанування [2].

Зупиняючись на проповідницькій діяльності Стефана Яворського (вірніше на

¹ Проповеди ... – С157.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.267-269.

громадсько-політичному її боці, оскільки богословські моменти проповідей митрополита будуть розглядатися в наступному розділі), не можемо не відзначити і того факту, що він не залишився байдужим спостерігачем драматичних подій, пов'язаних з “аферою” гетьмана Івана Мазепи. Змальовуючи моральний стан українського суспільства на початку XVIII століття, історик М.Грушевський писав: “Україна не важилася ворухнутися проти Москви. Старшина покійно прибула до Глухова, тут перед нею з різними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено заочно фігуру його на шибениці й проклято всенародно, потім вчинено вибір нового гетьмана і по волі царській вибрано покійного і плохого полковника стародубського Івана Скоропадського. Духовенство послухно кидало церковну анахему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, спішачи скинути з себе підозрінне, свідчило свою вірність цареві і при тій оказії пильнувало урвати що-небудь і собі з тих багатьох милостей, які розливав цар на всю вірну старшину в виді надань мастностей, нових і відібраних від Мазепинців” [1].

Ми вже зупинялися раніше на тих тісних взаєминах, що склалися поміж Стефаном Яворським та гетьманом-меценатом Іваном Мазепою в київський період діяльності майбутнього митрополита. Але тепер за нових умов, волею долі ставши місцеблностителем патріаршого престолу Російської Церкви, присвятивши всю свою діяльність зміцненню авторитету і влади царя-реформатора Петра I, Стефан Яворський був поставлений в тяжкі умови. Він не міг не співчувати Івану Мазепі, але з іншого боку не міг і не висловити підтримки Петру I. До певної міри, вагомий вплив на митрополита Стефана мала й однобока інформація і безпосередній тиск, які походили з боку самого царя Петра. Так, чи інакше, але Стефан Яворський, автор багатьох панегіриків на честь гетьмана Івана Мазепи, був змушений прилучити і свій голос до загального хору його хулителів.

5 листопада 1708 р., після жорстокого погрому, влаштованого російськими військами в колишній гетьманській столиці Батурині, відбулося театралізоване скинення Мазепи з гетьманства з ритуальним повішенням його ляльки. Негайно після цього був виданий царський наказ піддати Мазепу і церковному прокляттю (“анафемствуванню”). Згідно зі сценарієм, розробленим самим Петром I, це дійство мусило відбутися одночасно 12 листопада – у соборному храмі міста Глухова, де зібралися всі українські архіереї, і в Москві, в Успенському кафедральному храмі. Процедурою проголошення анафеми у Москві мусив керувати сам блноститель патріаршого престолу митрополит Муромський і Рязанський Стефан. Йому задалегідь було надіслане особливе розпорядження царя Петра.

Треба відзначити, що виконуючи це розпорядження, розуміючи всю двозначність свого становища, Яворський намагався залишитись об'єктивним (наскільки це було можливо). Слідуючи за царським наказом, 12 листопада 1708 року після літургії в Успенському соборі Московського Кремля, в присутності царевича Олексія Петровича, архіереїв митрополита Крутицького Сильвестра, Суздальського Єфрема, архієпископів Коломенського Антонія і Тверського Калліста, інших царських бояр та

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С.381-382.

сановників, митрополит Стефан виголошує повчання під красномовною назвою “Трость, вітром колеблема, то есть недостаток, непостоянство и жалостная измена гетьмана Мазепы”, яке, однак починає з похвали колишніх заслуг та благодіянь опального гетьмана, після чого переходить до засудження його відступництва. Яворський закінчив свою промову наступними словами: “Нам, собранным во имя Господа Бога Иисуса Христа и святых апостолов, дано от самого Бога вязати и на небеси! Изменник Иван Мазепа за клятвопреступление и за измену великому государю, анафема!”. Усі інші архієреї за ним тричі проголосили: “Анафема, буди проклят” [1].

Безумовно, у цей же час, виконуючи політичне замовлення Петра I та його сановного оточення, Яворський пише вірш, у якому засуджував Мазепу за відступництво. Цей твір, написаний від імені “Росії”, містить у собі перерахування реальних та уявних провин опального Мазепи і на наш погляд, зовсім не виглядає як твір пафосний. Талант Яворського як поета не сягає у ньому усіх своїх височин, не розкривається з усією своєю силою. Цей вірш за обсягом значно менший від попередніх велеречивих та більш щиріших за своїм духом панегіриків на честь гетьмана-благодійника і не має в собі визначних літературно-художніх якостей.

“Изми мя, Боже, – вопіет Россія
От ядовита и лукава змія,
Его же ждаша адскія заклепы,
Бывша вожда Івашка Мазепы.
Ах, тяжку горесть, терплю, мати бідна,
Утробу мою снідає ехидна!
Кто ми дасть слезы, яко то Рахили,
Да плачу горко в своем смутном ділі!”

Вражає дивна логіка автора цього віршованого “викриття” гетьмана-зрадника: “Мазепа лютий уби моя чада” – говорить “Россія”.

“Горе ти, горе, погибельну сину,
Проліял еси звірски кров премногу,
Яка немолчно гласит на тя к Богу”.

Отже тут маються на увазі жертви каральних акцій російського війська, що загинули внаслідок розгрому і знищення колишньої гетьманської столиці міста Батурина. Воістину, почуття міри зрадило талановитому письменнику Стефану Яворському! Місцями він, навіть, переходить на брутальну лайку. Мазепа для нього подібний до Авессалома, неблагодарного сина Давидового, до “бритвы изошренной”, “вовка ядовитого, овчею лестно кожею прикритого”, “лицеміра”, “сатанинського сина”, “ангела видом, прелістю біса”, “Іуди”, “Каїна” та ін. Повторюючи всі звинувачення та штампи на адресу Мазепи, які поширювала тодішня петровська пропаганда, Яворський звинувачує колишнього свого благодійника та приятеля у невдячності до батьківщини:

“К нему бысть моя матерняя любви,
Той же изостри на мя люти зубы...”

¹ Костомаров Н. Мазепа. – С.259-250.

Аще-бы враг ми поносил сугубо,
 Терпіла-бы казни его любо,
 Но от своего чада прелюбима –
 О коль матери язва нестерпима!
 За моя хлібы, за моя трапезы
 Горкія, враже, даеши ми слезы”.

Дивними здаються звинувачення Мазепи в “измене веры” та оскверненні храмів Божих. Хто, як не Яворський, краще за всіх інших знав побожність гетьмана та його благодійництво по відношенню до будівництва та оздоблення православних храмів. Але, знову, слідуючи за звинуваченнями на адресу Мазепи з боку російської пропаганди, Яворський пише:

“Горе, прокляту тобі лицеміру,
 Како сміл еси измінити віру,
 Юже под крестом и Евангелієм
 Утвердил еси твоим лобызанієм...
 Божие храмы бывша днесь вертепы
 От свійскаго лва и волка Мазепы” [1].

Все, що відбувалося у цей час в Україні, не могло не хвилювати Яворського як патріота і сина свого народу. Що він переживав у цей час у душі своїй, ми не знаємо і, мабуть, навряд чи визнаємо. Але загальну сум’ятицю думок і почуттів його можна відчутти по цим його писанням та проповідям. Становище його як соратника Петра I та місцеблюстителя патріаршого престолу зобов’язувало митрополита Стефана до певних дій. Коли 17 липня 1709 року стало відомо про поразку шведсько-козацького війська під Полтавою, Яворський наказав протягом трьох днів служити урочисті служби в храмах своєї єпархії, що супроводжувалося урочистими дзвонами. Під час читання урочистої реляції про перемогу під Полтавою, він промовляє коротку вітальну промову: “радуйтеся і веселитесь, христоіменитіи людіе, ликуй и торжествуй церков Христова и Православная великороссійская держава!”, у якій називав шведського короля Карла XII Голіафом, Навуходоносором та “апокаліптичним змієм” [2]. Після цього Яворський пише ще цілий ряд вітальних проповідей на честь полтавського переможця, а 18 грудня 1709 року сам особисто зустрічає Петра I при його поверненні до Москви. Цар Петро лишився задоволений промовами та навчаннями митрополита Стефана, який фактично в цей час перетворився на офіційний рупор великодержавної пропаганди царського уряду.

“Всі засоби терору, психічного і фізичного: пропаганду, обіцянки, погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари й найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь, – все кинула Москва в 1708 році проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності”, – такими словами характеризував історик О.Оглоблін стан

¹ Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т.13. – С.172-175.

² Проповеди... – С.141-143.

України в кінці 1708 року [1].

Оглядаючи цей період життя митрополита Стефана Яворського, не можна не зауважити ще один важливий момент. В той час, коли він проголошував свої патетичні промови на честь царя-переможця Петра I, саме до нього звернувся з листом один з найталановитіших учнів по Києво-Могилянській Колегії, найближчий сподвижник та прихильник гетьмана Івана Мазепи, генеральний писар Пилип Орлик. Довгий час він єдиний був утаємничений в політичні плани Мазепи, залишився вірний йому до кінця, а після смерті свого покровителя, у 1710 році був обраний гетьманом у вигнанні.

Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського датується липнем 1721 р. і є для нас надзвичайно цікавим джерелом, що розкриває справжні причини, цілі та обставини “відступництва” Мазепи. Безумовно, П.Орлик знав про те, що Стефан Яворський, колишній приятель та прославитель Мазепи, був змушений виголошувати анафему опальному гетьману та вихвалити чесноти царя-переможця Петра I, за наказом якого чинилися усі звірства та розправи в Україні. Але, розуміючи становище митрополита, він не засуджує його за це. Пилип Орлик вважає за потрібне пояснити улюбленому вчителю свою позицію і справжню причину драматичних подій 1708 року. Лист сповнений надзвичайної поваги та шанобливості до Стефана Яворського. Так, зокрема, Пилип Орлик писав: “Ясне в Богу преосвященніший милостивый отче Митрополите Резанській, мой велце милостивый в Духу Святом отче, пастиру и добродію!.. До Вашей Святыни имію яко ученик до учителя, яко (аще и не достоин уже нарешися) сын до отца, яко овца до пастыра, тім дерзновенній прибігаю до Вашей Святыни, им благонадежнійшій могу быть, что Ваша Святыня, яко премудрійшій мой учитель, благоразумні и наставивши мя, яко отец блудному сыну объятія свои отеческія отверзеши...”

Цей лист, який датується 12 липня 1721 року, на сьогодні є найповніше історичне джерело, котре дає нам уявлення про еволюцію гетьманових планів та намірів, що, зрештою, і привели до Мазепиного відступництва. Адресуючи цього листа Яворському, Пилип Орлик намагався виправдати себе за участь у виступі Івана Мазепи, оскільки в цей час сподівався здобути реабілітацію з боку царя Петра I, але, з іншого боку, намагався об’єктивно пояснити й причини, що призвели до цього виступу, зокрема – дії самого царя та його царедворців по відношенню до України. Адресуючи цього листа митрополиту Стефану, Пилип Орлик просив його про допомогу і заступництво перед царем. Як стверджує О.Субтельний, ці надії не були раптовими, адже Стефан Яворський раніше неодноразово допомагав іншим “мазепинцям”, які спокусившись на царську обіцянку амністії повернулись в Україну, але замість обіцяної “милості” зазнали репресій і були заслані до Сибіру [2].

Нам сьогодні невідомо, чи відповів Стефан Яворський на лист Пилипа Орлика. (Що митрополит отримав цього листа, відправленого з Польщі, свідчить те, що він і донині зберігається у Московському центральному держархіві давніх актів). Мабуть таки ні, оскільки в цей час Яворський був дуже хворий і знаходився під серйозною

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.71.

² Субтельний Орест. Мазепинці. – К., 1994. – С.158, 221.

підозрою в антипетровських настроях, і подібне листування могло його ще більше скомпрометувати в очах всесильного самодержця. Так чи інакше, але можна говорити про приховані симпатії та співчуття Стефана Яворського до гетьмана Івана Мазепи та його послідовників. Чи не під впливом драматичних подій 1708-1709 років запала в душу митрополита та зернина неприязні до московського царя, що згодом переросла в гнівні звинувачувальні проповіді проти нього, і, зрештою, вилилась в гріккі слова престарілого Стефана Яворського: “В пошуках правди блукаючи світом, хотів я її шукати тут, в Москві, а мені дехто сказав, що здалека минула це місто, знати, що боялася або кнута, або плахи, або каторги...” [1].

Проживаючи в Москві, преосвященний Стефан не забував і про рідну для його серця Україну. Кінець XVII – початок XVIII століття в Гетьманщині був періодом духовного та освітньо-культурного ренесансу. Саме в цей час відбувається масове кам’яне будівництво храмів та навчальних закладів, центрами якого стають гетьманська столиця Батурин, духовний осередок українства Київ та великі полкові міста. Зароджується новий архітектурний стиль, відомий під назвою “Мазепинське бароко”. Звичайно, законодавцем моди був сам гетьман Іван Мазепа, який охоче жертвував гроші на будівництво нових училищ та церков. Намагалися не відставати та наслідувати приклад гетьмана-мецената й інші можновладці.

Цілком схвалюючи благодійницьку діяльність І.Мазепи, з яким його зв’язували давні теплі взаємини, С.Яворський і сам вирішив збудувати в Україні великий православний храм. Найкращим місцем для будівництва він обрав велике полкове місто Ніжин, яке славилось своїми церквами та освіченим духовенством. До того ж ніжинським протопопом у той час був брат Стефана Павло Яворський, якому й доручено наглядати за будівельними роботами.

Як пізніше писав у Своїй грамоті цьому монастирю його фундатор, “Всемиловитый Господь Бог, подаде ми на сердце во еже на хвалу Его святую стяжание свое истощити и воздвигнути храм в честь воплощения Сына Божия, сиречь храм Благовещение Пресвятыя, чистыя и преблагословенныя, славныя Владычицы наша Богородицы и Приснодевы Марии, Благодатию Божию помоществуемый яхся предлежащаго ми дела и понеже брат мой родной Павел Яворский бысть протопоп Нежинский, изволися в Богоспасаемом граде Нежине храм он Богородичен устроити.”

У 1702 році Стефан Яворський викупив власним коштом за 1300 крб “доброю монетою” двори ніжинських міщан, що прилягали до сучасної вулиці Гоголя біля Соборного майдану, і розпочав будівництво величного храму в ім’я Благовіщення Пресвятої Богородиці [2]. Для його спорудження він запросив відомого московського архітектора Григорія Устинова.

В одному з листів до свого брата, Ніжинського протопопу, у 1705 році Стефан

¹ Чижевський Д. Історія української літератури. – С.299.

² Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1893. – Т.ІІІ. – С.160; Яворський Стефан. Грамота Нежинському Благовещенському монастирю // Маслов С. Грамота Стефана Яворського Нежинському Благовещенському монастирю. – С.37.-39; ЦДІАК України, ф.145, оп.1, од.зб.59, арк.1-3; од.зб.66, арк.1-2.

Яворський писав:

“Пречестный отче, протопопе Нежинский, мне по Духу Святому и по плоти любимый брате! На то у нас стало намерение о строении Церкви святой дело. Уговорил я сего подрядчика Григория Ивановича Устинова, человека подлинно певного и в малярном деле, и в архитектуре искусного, дабы он по образцу тому, на котором и вы, и я, и он подписался, построил церковь, а я оному платить должен отрубом седьм тысяч рублей, а на ваши украинские деньги тридцать и пять тысячей. Запаса или легумену мы должны дать по росписи и договору... И уже он подрядчик Григорий Иванович взял у меня на задаток тысячу рублей, а у вас в Нежине имеет две тысячи рублей... Железо и дрова, которые, аще будут от кого нам дарованья, так же известь, тое все оценивши, отдать реестром... Вам теде предлежит самому прилежным образом имети Бога и предстательство Богородично на помощь. Опасно аще бы не всуе толикое иждивение пошло. Хочет он фундамент додавати з кирпича и глаголет быти дельно. Я ему дал на волю, однако ж аще земля явится могуща. Лучше бы до Трехтемирова вдаться и у преосвященного, либо у самого ясновельможного (тобто у гетьмана Івана Мазепи) просити, чтоб позволили сколько байдаков камня твердого. Бо оттуду возили на фундамент Церквам братской и Николской, хотя бы сотце рублей и прибавить, которые я готов дати. Легумену, которую обещал дать ясне вельможный добродей (гетьман Іван Мазепа), одыщите сею парою: бо о том сам мне говорил, когда ту был недавно на Москве, потом де могу отъехать на войну...” [1].

Як видно з цього листа, Стефан Яворський клопотався про будівництво храму і з цією метою просив допомоги у гетьмана Івана Мазепи, тоді ще повноважного володаря України, зокрема, в питаннях доставки в м.Ніжин каміння на фундамент соборного храму та виплати будівельникам “легумену”, тобто частини платні у вигляді харчових запасів.

Будівництво великого п’ятибанного храму вимагало, звичайно, кваліфікованої копіткої роботи і тривало 14 років. Але місцеві “муровщики” під керівництвом досвіченого архітектора успішно справились і з складним завданням. Зведений за канонами російсько-візантійського мурування величний храм в основі мав форму квадрата із заокругленими кутами. Його увінчували п’ять масивних бань із золоченими хрестами, які трималися на склепіннях, що у свою чергу спиралися на чотири великих стовпи. Внутрішній простір храму прикрашав грандіозний семиярусний іконостас, який, за свідченнями сучасників, був не гіршим від іконостасу Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Стіни у вівтарі були розписані монументальним олійним живописом.

Кожен, хто сьогодні проходить вулицею Гоголя (м.Ніжин), де її перетинає вулиця Стефана Яворського, не може не замилуватися могутнім об’ємом соборного храму Благовіщенського монастиря. Це барокова споруда, яка в загальних формах наслідує українську національну традицію будівель симетричної побудови, а, з іншого, має вигляд квадрата з округленими кутами і близька до російських споруд, того ж собору Донського монастиря у Москві. П’ять бань ніжинського храму теж розташовані за московським зразком – одна центральна і чотири бані по кутах будови. Усередині

¹ Филарет (Гумилевский). Вказана праця. – Т.ІІІ.–С.163-164.

храму й досі вражає синтез живопису (хоч розписи кілька разів поновлювалися) і архітектури – сліди пензлів лежать на площинах гігантських дугоподібних пілонів. Вівтарна частина була оздоблена живописом, який належить до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального мистецтва. Крім релігійних сюжетів на теми страстей Христових, Страшного суду, Старого Завіту, Апокаліпсису, Вселенських соборів, семи таїнств, композицію прикрашали портрети князя Володимира, Петра I, Олексія I, Стефана Яворського, Дмитрія Туптала та ін. Сіро-жовті живописні композиції посилюють звучання архітектурних форм. Живопис сьогодні ледве простежується. Рука часу безжально стирає зі стін темпераментні народні типажі, експресивні зображення пейзажів, веж.

За час будівництва храму в історії України відбулися події, що позначалися на долях багатьох людей. Спроба Івана Мазепи за допомогою шведського війська вирватися з міцних обіймів російського царя-реформатора закінчилася поразкою гетьмана та розгромом шведів під Полтавою у 1709 році. Ця драматична подія та репресії, що обрушилися після того на українську старшину, багатьох примусили шукати засобів, щоб виправдати себе перед швидким на розправу царем-переможцем. Так і Яворський, який раніше писав велеречиві панегірики на честь І.Мазепи, був змушений у листопаді 1708 р. проголосити йому анафему у Московському Успенському соборі. А в новозбудованому ніжинському монастирі його фундатор розпорядився спорудити своєрідний пам'ятник на честь Полтавської баталії: в іконостасі Благовіщенського собору вмістили ікону з тріумфальним портретом царя Петра.

Іван Костенко (Чернігів)

ІНСТИТУТСЬКА СВЯТО-ОЛЕНСАНДРІВСЬКА ЦЕРКВА В НІЖИНІ

Як відомо, Ніжинську Гімназію вищих наук князя Безбородька відкрили у 1820 році. Але при ній не було церкви і гімназисти відвідували грецьку Всіхсвятську або Спасо-Преображенську. Це було незручно, особливо у непогоду. Тому 1 серпня 1822 року ректор Гімназії І.С.Орлай написав почесному попечителю навчального закладу графу О.Г.Кушелеву-Безбородьку листа із проханням відкрити церкву у приміщенні навчального закладу.

З подібним клопотанням звернулися й у Священний Синод, який дозволив у Гімназії вищих наук “устроить церковь в приличном зале во имя святого Александра” (священномученик Олександр із міста Підни у Македонії проповідував вчення Христа і просвіщав еллінів).

Церкву освятили 14 березня 1824 року, в день народження графа О.А.Безбородька. У спеціальному журналі урочисто зафіксували день відкриття церкви й залишили свої підписи директор гімназії, Іван Орлай, законовчитель протоієрей Павло Волинський, професор політичних наук Михайло Білевич, старші професори Парфеній Нікольський, Кирило Мойсєєв, Казимир Шапалинський, молодші професори Семен